

**OSMANLI ARAŞTIRMALARI
VII-VIII**

**EDITORS OF THIS SPECIAL ISSUE
İSMAIL E. ERÜNSAL — CHRISTOPHER FERRARD
CHRISTINE WOODHEAD**

**THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
VII-VIII**

İstanbul - 1988

MOLLA İLÂHÎ'YE DAİR

Mustafa Kara

HAYATI

Anadolu'da gelişen tasavvufî düşüncenin ilk temsilcilerinden biri olan Molla İlâhî, Mecdî Efendi'nin ifadesiyle «Germiyan Vilâyetinin, Simav nahiyесinin Tekellüf köyünde» doğmuştur. Abdullah İlâhî'nin doğum tarihini bilemiyorsak da hayatının seyrini şöyle özetlemek mümkündür: İlk tahsiline doğduğu yerde başladı. Daha sonra devrin ilim merkezi İstanbul'a gitti. Zeyrek Medresesi'nde tahsiline devam etti. O dönemde Horasan bölgesi ilim-irfan açısından en cazip olan yerlerden biriydi. Mevlana Ali Tûsî (öl. 887/1482) ile beraber Doğu'ya gitti¹. İhtisasına devam etti. Bir müddet sonra tasavvufî hayata meyletti. Bu meyil, kitaplarını satıp paralarını fakirlere dağıtacak derecede hayatını etkiledi. Sûfilerle olmaya başladı, Semerkant'a gitti ve dönemin meşhur simalarından Ubeydullah Ahrar'ın (öl. 895/1490) müridleri arasına girdi. Seyr-u sülûkünü tamamlayıp, icazetini aldıktan sonra Buhârâ'ya yöneldi. Bir yıl, diğer bir ifade ile dokuz «erbain» çıkarıncaya kadar Bahaeddin Nakşibend'in (öl. 791/1391) mezarının yanında kaldı. Bu manevî ilişki onun Üveysî-meşrebe sahip bir sûfî olarak tanınmasına sebep oldu.

Tekrar Semerkant'a dönen Simavî, mürişdidinin emrine hazır olduğunu ifade etti. Kendisine gösterilen hedef Anadolu idi. Molla İlâhî tekrar Simav'a dönerken, uğradığı merkezlerde gönül ehli kişilerle görüşmeyi de ihmal etmedi. Bunların başında Herat'da görüştüğü Molla Camî gelmektedir².

1 Lâtîfî'ye göre Tûsî ile Horasan'da karşılaştı, bk. *Tezkire*, 50.

2 Molla İlâhî'nin muhtemel güzergâhı şöyledir: Gidiş: İstanbul, Sivas, Erzurum, Tebriz, Hemedan, Rey, Nişabur, Merv, Buhara, Semerkant; Dönüş: Se-

Şimdi müridinin müridi Lamîf Çelebi'yi dinliyelim: «Mevlidleri olan Simav'da nüzul buyurmuşlar, tâlibler ve âşıklar çünkü vucud-u şerifinden hakikat kokusun almışlar ve nur-i iradete ol zatın kim idüğün fehm eylemişler. Lâ-cerem etraf ve eknaftan gelub, hidmet-i saadet-meablarına yüz urmuşlar ve az zamanda bir azim cemiyet olub, tarîk-i hâcegân avâzesi Vilayet-i Rum'a müntesir olmuş»³.

Simav'daki hizmetleri devam ederken İstanbul'dan teklif geldi. Fatih Sultan Mehmed kendisini İstanbul'a davet ediyordu. Daveti itiyatla karşıladı. Davette ısrar olunca, müridi Emir Ahmed Buharî'yi İstanbul'a gönderdi. Vazifesi İstanbul'un durumunu tesbit edip mürşidine haber vermektir. Buharî, bir müddet İstanbul'da kaldıktan sonra, atmosferi Farsça bir beyt ile şifre olarak Simav'a gönderdi. Beytin meali şöyle : «Bu hengâmede gönlü rahat tutmak daha iyidir. O, yârin eteğine yapışmış ve bir kenara çekilmiştir»⁴. Bu haber üzerine İstanbul'a gidişini biraz daha tehir etmiştir. Burada eskilerin tabiriyle bir ıstıtrat yapıp, Şeyh'in İstanbul'a gidiş meseleri üzerinde biraz duralım:

Molla İlâhî İstanbul'a ne zaman gitti? Fatih'in İlâhî'yi İstanbul'da görmek istediği kesindir. Çünkü, Molla Camî'yi İstanbul'a davet eden Fatih, aynı zamanda Ubeydullah Ahrar'ın hayranlarından. Dolayısıyla Ahrar'ı görememenin hüznünü, müridini İstanbul'da ağırlamakla sevince dönüştürecektir. Fakat bu konuda kaynaklarda bulunan bilgiler tenakuzlarla doludur. Bu bilgiler şöyle özetlenebilir:

1. Şeytankulu fitnesi üzerine İstanbul'a gitmiştir⁵.
2. Molla İlâhî, Fatih Sultan Mehmed vefat edinceye kadar, İstanbul davetine iltifat etmemiştir⁶.
3. İstanbul'a erken bir dönemde gitmiş ve Ayasofya Camii'nde Sultan Fatih'le karşılaşarak, tasavvufî meseleleri konuşmuşlardır (874/1469).

merkant, Buhara, Merv, Tûs, Nişabur, Rey, Hemedan, Kirmansah, Bağdat, Halep, Antakya, Konya, Simav.

3 *Nefahat*, 461.

4 *age*, 468-69.

5 *Mecdi, Terceme-i Şakayık*, 263.

6 *Şakayık'ın-Numaniye*, 152; *Nefahat*, 462.

Bu tesbitlerin tahlil ve tenkidi şöyle yapılabilir :

Birinci tesbit doğru olamaz. Çünkü Şahkulu veya Şeytankulu Fitnessi olarak Osmanlı tarihlerinde yer alan olay, 917/1511 yılında vuku bulmuştur. Molla İlâhî'nin 896/1490'da vefat ettiğini biliyoruz. İkinci maddeye aslında güvenmek gerekiyordu. Çünkü bu bilgiyi bize *Nefahat* mütercimi Lamiî Çelebi ulaştırmaktadır. Lamiî'nin bu konuyu, mürşidi Emir Buharî'den duymuş olması gerekir. Emir Buharî de İlâhî'nin mürididir. Fakat Molla İlâhî'nin *Zâdu'l-Muštakîn* adlı eserinde rastladığımız «sekizyüz seksen iki senesinde Kostantiniye'de olurduk»⁷ ifadesi, *Nefahat*'ın kanaatına katılmayı zorlaştırmaktadır. Fatih 886/1481 de vefat ettiğine göre İlâhî'nin Sultan'la görüşmesi sözkonusudur.

Üçüncü iddia da doğru olmamalıdır. Molla İlâhî, Fatih'in sağlığında İstanbul'a gitmişse bile bu kadar erken bir dönemde olmaması gerekir. Dolayısıyla Ayasofya'daki Şeyh-Sultan sohbetindeki Şeyh'in Molla İlâhî olması zayıf bir ihtimaldir. Çünkü bu mülakat 874/1469 yılında vukubulmuştur. Bu durumda Molla İlâhî'nin Fatih'in ölümünden yaklaşık on sene önce İstanbul'a gitmiş olması gerekir ki, bize pek doğru gelmemektedir. İ. H. Ertaylan'ın *Mesleki't-Talibin* haşiyesi olarak ele alıp güvendiği ifadeler de aynen *Nefahatü'l-Üns*'ün yukardaki ifadeleridir⁸.

Molla İlâhî İstanbul'a Fatih'in davetine rağmen niçin gitmedi veya davete icabeti niçin geciktirdi? Bir başka ifade ile müridinin şifresini nasıl değerlendirdi? Bunu kesin olarak çözmek zordur. Fakat akla gelen bir iki noktayı da yazmadan geçemeyeceğiz.

1. Molla İlâhî mizaç olarak sükûneti seven bir kişi olduğundan payitaht'a gitmek istememiştir.

2. Melâmi-meşreb bir sûfi olduğundan kısmen gizli yaşamayı tercih etmiştir.

3. Bedrettin Simavî'ye ait *Varidat*'ın şarihî olan bir kimse olarak bu meşrebin karşısında olan yetkililer ve meslekdaşları onun İstanbul'a gelmesini uygun görmemişlerdir. Çünkü o dönemin en büyük suçlarından biri de «Bedreddinî» olmaktı. Bu meşreb farklılığı, bizce sebeplerin en önemlisidir.

7 Süleymaniye Ktp. İbrahim Ef. Kit. Nu. 420, 66a.

8 İsmail Hikmet Ertaylan, *Divan-ı İlâhî*, 14-15.

Nihayet Manisalı Kazasker Çelebi'nin ısrarlı davetleri üzerine Molla İlahî İstanbul'a gitti. Çelebi'nin arzettiği derviş hücrelerine pek iltifat etmiyerek Zeyrek Camii civarındaki metrük ve bakımsız bir yeri mesken edindi. Bir müddet burada hizmet veren İlahî, büyük kalabalıklardan kaçıp daha sakin bir yer aramaya başladı. Ona göre kalabalıklar hem kendisi hem de müridleri için faydalı olmuyordu. Bu hal devam ederken Evrenoszâde Ahmed Bey'in teklifini daha uygun buldu ve Vardaryenicesi'ne gitti. Bu günkü Selanik şehrine 40 km mesafede olan Vardaryenicesi'ne gidiş tarihini şimdilik bilmiyorsak da 895/1490'da orada olduğunu biliyoruz⁹.

Zâdu'l-Muštakîn adlı eserinde sadakat konusunu anlatırken kullandığı şu ifade onun ziyaretçilerinin sadece Asya ve Avrupa'dan olmadığını da göstermektedir. «Mısır İskenderiye'sinden bir kimesne geldi ve dedi: Sizin evsaf-ı hamidenizi İskenderiye'de işittük ve cemalinize âşık olduk, elhamdülillah Hak inayetiyle geldük cemalinizi gördük¹⁰.

Aynı yerde vefat etti (896/1491).

O dönem kaynaklarında İlahî'nin Nakşî silsilesi şöyle verilmektedir: Ubeydullah Ahrar, Molla İlahî, Ahmet Buharî, Hakim Çelebi, Nakşibenzâde Mustafa, İlahîzâde Yakub, Ahmed Tirevî, Ömer Bakî, Şeyh Nasrullah¹¹.

Türbesi ile ilgili ilk bilgileri *Nefahatü'l-Üns*'ten öğreniyoruz. «Yerlerinde sened-i saâdetimiz olan Seyyid Ahmed Buharî hazretlerini koyup, ol diyara teşrif buyurdular ve anda kaldılar ve anda nice te'lifat itdiler. *Zâdu'l-Muštakîn* ve *Necatü'l-Ervah* gibi. Mezar-ı Şerifleri dahi andadır ve anların şerefine ol diyar ma'mur ve pür-nur olmuştur. Câmidir ve hangâhdır ve müteberrek ziyaretgâhdır ve etraftan gelüb zâirler muğtenim giderler ve muradlar hasıl iderler»¹².

Mecdi Efendi'yi (öl. 999-1590) dinliyoruz: «Mezar-ı şerifi medar-ı icabet, daavat-ı erbab-ı münacaat olub, merkad-ı mutahharaları

9 Molla İlahî, *Zâdu'l-Muštakîn*, Süleymaniye Ktp. İbrahim Ef. Kit. Nu. 420, 89a.

10 *age*, 66a.

11 Süleymaniye Ktp. Esad Ef. Kit. Nu. 1716, 2a. Ayrıca bk. Atayî, *Zeyl-i Şakâik*.

12 *Nefahat*, 462.

merci-i ashab-ı hâcât oldu. Ashab-ı dilden bir sahib-i tab' Şeyh hazretlerinin vefatında 'rahır et ber-İlâhî' kelâmını tarih didi (:896) Zikrolunan Emir Şeyh'in üstünde bir türbe-i vâlâ bina idüb girda-gird-i merkadinde bir câmi ve imaret peyda eyledi»¹³. Yazar külli-yenin essizliğini şu âyetle irtibatlandırmıştır : «Hiç bir memlekette onun benzeri ortaya konmamıştır». (Fecr, 89/8)

Evliya Çelebi (öl. 1094/1684) ise Vardaryenicesi'ndeki ziyaretgâhları tanıtırken «Yine şehir içinde bir mürtefi yerde Ahmed Beğ Mescidi'nde ziyaretgâh-ı azîm, nâtık-ı hakaik, nâsîh-ı halâik, kudve-ı rical, nokta-i kemal, pîr-i erbab-ı zevk ve şeyh-i ashab-ı şevk menba-ı esrar ve merci-i ebrar, müftî-i esrar-ı ilâhî mücahidi envar-ı namütenahi kutbu'l-aktab Hazreti Şeyh-i İlâhî» dedikten ve onun doğum yeri, seyahatleri ve müritleri hakkında kısa bilgiler verdikten sonra şöyle devam ediyor: «Kargir bina kurşun ile mestûr bir kubbe-i pür-nur içinde medfundur. Ve ziyaretgâh-ı hass u âmmdır ve yanında Sahibu'l-Hayrat Ahmed Beğ dahi medfundur ve dahi Murad Baba, Şeyh Fazlullah...»

Seyahatname sahibinin Vardaryenicesi'nin dinî-ahlakî hayatı hakkında söyledikleri de dikkat çekicidir. «Bu şehrin nisa taifesi bu sultan-ı merhumların ruhanîyetleri sebebiyle gayet salîha ve mestûre olurlar. Rabia-yı Adeviyye'dirler ve çarşuy-u bâzara çıkmazlar ve cemî'i halkı da sülehay-ı ümmetden ehl-i tarîk, halim ve selim ve halûk âdemleri vardır. Hak Teala cümlesinden razı ola»¹⁴.

Bursalı Mehmet Tahir ise, bir fabrikanın bitişiğinde olan yüce makamlarını ziyaret ettiğini söylüyor¹⁵.

Asrımızda bu bölgeyi ayrı ayrı zamanlarda ziyaret eden sanat tarihi uzmanları Semavi Eyice ve Ekrem Hakkı Ayverdi Külliyyeden bir ize rastlıyamamışlardır¹⁶. Muhtemeldir ki Mehmet Tahir'in bahsettiği fabrika zaman içinde bu külliye tarihe gömmüştür¹⁷.

13 Mecdi, 263.

14 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, VIII, 175-76.

15 *Osmanlı müellifleri*, I, 91.

16 Semavi Eyice, «Yunanistan'da Türk mimari eserleri», *Türkiyat Mecmuası*, XII; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisi-Fatih Devri*, IV, 886-87.

17 Vardaryenicesi'ndeki dergâhın Molla İlâhî'nin vefatından sonraki durumu hakkında şimdilik bilgi bulamadık.

MÜRŞİDLERİ

1. *Ubeydullah Ahrar* (öl. 895/1490). Ahrar dinî tahsilini tamamladıktan sonra tasavvufa meyletti. Seyyid Kasım Enver, Mevlana Hamûşî, Hüsamüddin Parisa, Hoca Siracüddin gibi devrin sufilerinden istifade etti. Hoca Alaüddin Attar'ın (öl. 802/1399) kabrini ziyaretle ruhaniyetinden feyz aldı. Daha sonra Hâce Yakub Çerhi (öl. 851/1447)'nin yanına giderek ona intisab etti. Üç aydan sonra sülûkünü tamamlayarak 29 yaşında iken doğum yeri Taşkent'e döndü. Semerkant'ta vefat etti.

Devamlı ziraatle uğraşan ve çiftçilik yapan; kesrette vahdeti bulmayı esas alan Ubeydullah Ahrar, Orta Asya tasavvuf düşüncesinin önemli şahsiyetlerinden biridir. Halvet yerine hizmet ve sohbeti esas almıştır.

Anadolu'ya gelmemiş olmasına rağmen -halk bir tarafa- Fatih Sultan Mehmet üzerindeki manevî hakimiyeti, onun Osmanlı dünyasındaki durumu hakkında¹⁸ bize ipuçları vermektedir.

2. *Molla Camî* (öl. 898/1492). Tasavvufî anlamda İlahî'nin müridi sayılmasa bile istifade ettiği şahısların başında sayılmalıdır. İlahî, muasırı bu şair tabiatlı, vahdet-i vucut ve İbn Arabî hayranı sūfiden aldığı tesirleri hayatı boyunca muhafaza edecektir. Müridinin müridi Lamîî Çelebi ise onun *Nefahatü'l-Üns* adlı eserini tercüme ederek bu tesiri yaygınlaştıracaktır.

MUHİTİ-MESLEKTAŞLARI

Molla İlahî'nin yaşadığı asra genel hatlarıyla bakıldığı zaman iki önemli özellik dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi zâhirî ilimlerdeki canlılık, ikincisi tasavvuf ve tarikatler dünyasındaki hareketlilik. Özellikle matematik, tıp, tarih, coğrafya alanlarında değerli çalışmalar yanında, Maverâünnehir-Semerkant bölgeleriyle İstanbul-Bursa bölgesi arasında sürekli ve canlı bir ilim alış-verişi göze çarpmaktadır. Aynı canlılık güzel sanatlarda da görülmektedir. Tarikat kurucuları genel olarak XIII. yy'da yaşadığı için bu asır

¹⁸ bk. *Nefahat*, 453-54. Daha sonraki yıllarda Lamîî Çelebi Ubeydullah Ahrar'ın torunu ile de görüşecektir.

tarikatlara kuruluş asrı olarak ele alınmaktadır. Fakat tarikatlara tabir caizse, bünyeleşmesi bu asırdan sonra olmuştur. XV. yy. bu oluşumlara sahne olması açısından dikkat çekmektedir. Gene bilindiği gibi sûfiler bağlı buldukları tarikatlarda bazı yenilikleri ortaya koydukları zaman, ölümlerinden sonra adlarına nisbetle yeni bir kol türemekte, bazı kollar zaman içinde müstakil bir tarikat hüviyetine bürünmektedir¹⁹.

Molla İlâhî'nin yaşadığı asrı şöyle bir şema ile gösterirsek, tarikatlara kollara ayrılarak yaygınlaşması meselesine açıklık getirmiş oluruz.

Adı	Vefatı	Tarikatı	Bölgesi
Ahmed Şemsüddin	910/1504	Ahmediye (Halvetiye)	Anadolu
Ubeydullah Ahrar	895/1490	Ahrariye (Nakşibendiye)	Semerkant
Ebubekir Ayderus	909/1503	Ayderusiye (Kübreviye)	Ortaasya
Hacı Bayram Veli	833/1430	Bayramiye	Anadolu
Muhammed Cemali	899/1493	Cemaliye (Halvetiye)	Anadolu
Muhammed Demirtaşı	935/1529	Demirtaşıye (Halvetiye)	Mısır
Eşrefoğlu Rumî	874/1469	Eşrefiye (Kadiriye)	Anadolu
Hamidüddin Gavsü'l-Hindî	932/1526	Gavsiye (Şettariye)	Hindistan
Ahmed Gilali	932/1526	Gaziye (Şazeliye)	Fas
İbrahim Gülşeni	940/1533	Gülşeniye (Halvetiye)	Mısır-Anadolu
Bediüddin Şah Medar	840/1438	Medariye	Hindistan
Ali b. Meymun	917/1511	Meymuniye (Medyeniye)	Kuzey Afrika
Muhammed Nurbahş	869/1465	Nurbahşiye (Kübreviye)	Anadolu- Horasan

¹⁹ Geniş bilgi için bk. Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 236, 238.

Adı	Vefatı	Tarikatı	Bölgesi
Dede Ömer Ruşeni	892/1487	Ruşeniye (Halvetiye)	Tebriz
Ümmi Sinan	976/1568	Sinaniye (Halvetiye)	Rumeli- Anadolu
Sünbül Sinan	936/1529	Sünbülüye (Halvetiye)	Rumeli- Anadolu
Şaban-ı Veli	976/1568	Şabaniye (Halvetiye)	Anadolu
Ahmed Zerruk	899/1493	Zerrukiye (Şazeliye)	Afrika
Zeynüddin Hafi	838/1435	Zeyniye (Suhreverdiye)	Ortaasya- Anadolu
Yahya Şirvani	862/1457	Halvetiye	Baku
Dede Ömer Sikkinî	880/1475	Melamiye-i Bayramiye	Anadolu- Rumeli
Balm Sultan	922/1516	Bektaşîye	Mısır-Anadolu- Rumeli
Abdullatif Kudsi	856/1452	Zeyniye (Suhreverdiye)	Bursa
Vefa Konevi	896/1491	Zeyniye	İstanbul
Muhammed Hanefi	847/1443	Hanefiye (Şazeliye)	Kuzey Afrika
Ali b. Muhammed	807/1405	Vefaiye (Şazeliye)	Kuzey Afrika
Muhammed b. Süleyman	870/1465	Cezuliye (Şazeliye)	Kuzey Afrika
Ahmed Zerruk	899/1493	Zerrukiye (Şazeliye)	Kuzey Afrika
Alavan Hamevi	936/1530	—	Suriye
Cemalüddin Ardistanî	879/1474	Suhreverdiye	İran
Nuruddin Ali İdrisi	917/1511	Medyeniye	Afrika
Süleyman Haziri Zübeyri	965/1557	Suhreverdiye	Yakındoğu
Şemsüddin Ahmed Kasani	949/1542	Kasaniye (Nakşibendiye)	Ortadoğu
Hamza Balî	969/1561	Hamzaviye (Melametiye)	Anadolu- Rumeli
Ahmed b. Yusuf Raşidi	927/1521	Raşidiye (Şazeliye)	Afrika
Abdülvehhab Şa'rani	973/1491	Şa'raniye	Mısır

MÜRİDLERİ

1. İlahî'nin yetiştirdiği yüzlerce sufiden biri olan *Emir Ahmed Buharî* (öl. 922/1516) meşhur Emir Sultan'ın amcazadesidir. Molla İlahî ile beraber Ubeydullah Ahrar'in sohbetlerinde bulunmuştur. Hem Seyyid hem de Hoca Mahmud-ı Fağnevî'nin torunu olması dolayısıyla müridinin kendisine gösterdiği hürmetten tedirgin olması ve gereken hürmeti gösterememe endişesi sebebiyle, İlahî ile beraber Anadolu'ya gelmiş, Simav'a yerleşmiştir. Birkaç defa Hacc'a giden Buharî, bir müddet de Kudüs'te kalmıştır²⁰. Şeyhiyle beraber İstanbul'a gitmiş, onun Vardaryenicesi'ne göç edişinden sonra, İstanbul'daki tekkenin postnişini olmuştur. Fatih'teki tekkenin yetersiz hale gelişinden sonra Ayvansaray ve Edirnekapı dışında da tekke yaptırılmıştır.

Simav'daki tekke hayatını kendisi şöyle anlatmıştır: «Ol vakit ki, Hz. Şeyh ile Simav'da olurduk. Evkat-ı hamseyi bize ikamet ittirirler idi. Ba'de'l-İşrak Hz. Şeyh'in bir merkebi ve bir katırı var idi. Her gün onları sürüp öğle vaktine kadar dağdan odun götürür idim. Öğle namazına imamet ittikten sonra, eğer gift hizmeti var ise gift sürer idim. Orak vaktinde orak çeker idim. Vesair evkatda arkam ile çalı götürür idim. Hz. Şeyh'in bağı ve bahçesi duvarına bend ider idim. Giru ikindi namazına imamet idup Hz. Şeyh hizmetinde olur idim».

Emir Buharî'nin vefatı üzerine, müderrislikten ayrılarak ona intisab eden Hızır Beğ Çelebi şu manzumesiyle tarih düşürmüştür:

Müşkil imiş fırkatı Şeyh'in begâyet ah Şeyh
K'ande gitti bilmezsin ol mazhar-ı Allah Şeyh
Bu firak u hasrete bu hecre vû bu hâlete
Gönlüme didim ki di tarih didi: Vah Şeyh (922)

Lamiî Çelebi ise daha sonra şeyhinin mezar taşına yazılacak olan şu mısralarla²¹ hissiyatını ifade etmişti:

20 *Nefahat*, 466. Ayrıca bk. *Menakıb-ı Emir Buhari*, Süleymaniye Ktp. Esad Ef. Kit. Nu. 3622, 123a.

21. Bu manzumeler için bk. *Nefahat*, 470. Emir Ahmed Buhari ile aynı tarikata mensup ve Unkapı civarında yerleşen Ahmed Buharî'yi (Öl. 994/1585)

Kani ol şems-i hakikat sâye-i lutf-u ilâh
 Kutb-u irşad-ı tarikat mürşid-i gerdün-penah
 Şûle salmıştı Buhara'dan doğup Rum üstüne
 Mefhar-ı âl-i abâydı ve mülk-ü dine şah
 Kodı encüm gibi eshabün dolandı meh-sıfat
 Gaym-ı gamdan oldu lâ-büd çehre-i âlem siyah
 Can dimağın çünki bu sevdâ buharı kapladı
 Dil didi tarih: Ey Seyyid Buharî âh vâh (922)

Şüphesiz Emir Buharî de yüzlerce sūfînin yetişmesini sağlamıştır. Yalnız bunlardan özellikle dördünü, faaliyet gösterdikleri yerlerle birlikte kaydetmek gerekir :

1. Hâkim Çelebi, Mehmed b. Seyyid Ahmed
 (öl. 974/1566) İstanbul-Koska
2. Mahmud Çelebi (öl. 938/1531) İstanbul-Edirnekapı
3. Pîr-i Halife-i Hamidî (öl. 962/1554) Eğridir
4. Lamiî Çelebi (öl. 938/1531) Bursa²²

2. *Uzun Muslihuddin Halife*: Şeyh Muslihuddin-i Taviî adıyla da tanınan bu zat, Kastamonu'nun Bakırküresi'nden olup tahsilini tamamladıktan sonra Molla İlâhî'ye intisap etmiştir. Şeyhinin vefatından sonra Bursa'ya çekilen Taviî, Zeyniye tarikatından Şeyh Tacüddin'in kabri yanında ikamet etti, vefatından sonra oraya defnedildi. Lamiî'nin ifadesine göre «şecere-i meşayih'ı» konu alan bir risâlesi de vardır²³. II. Bayezit üzerinde etkili olan sūfîlerdendir.

birbirine karıştırmamak gerekir; bk. Atayî 162; Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevami*, I, 100.

22 Nakşiliğın Bursa ve çevresinde yayılmasında etkili olan sūfîler arasında şu zevatı da saymak gerekir: Mismelzâde Mehmed Ef. (Öl. 931/1524), Bâli Ef. (Öl. 980/1572), İlâhizâde Yakub Ef. (999/1590), Ali Ef. (Öl. 1040/1630), Özbek Pîr Mehmed Ef. (Öl. 1070/1659), Miskali Mehmed Ef. (Öl. ?), Muhammed Helebi (Öl. 1010-1601), Çulcuzâde Halil Ef. (Öl. 1020/1611).

23 bk. Süleymaniye Ktp. Ayasofya Kit. Nu. 2070; Pertevniyal Kit. Nu. 902. Ayrıca bk. Mecdi, 366. Diğer müritleri için bk. Taşkôprizâde, 217-19; Mecdi, 368-70; İsmail Belig, *Güldeste-i Riyaz-ı İrfan*, 140.

3. *Âbid Çelebi* (öl. 903/1497) : Mevlâna'nın torunlarından olan Âbid Çelebi kadılığı terk ederek İlâhî'ye intisap etmiş, evinin yanında bir mescit yaptırarak irşat faaliyetini sürdürmüştür.

ESERLERİ

1. *Keşfu'l-Varidat li Talibi'l-Kemâlât ve Gâyetü'd-Derecât*: Bedrüdün Simavî'nin (öl. 823/1420) meşhur *Varidat*'ının Arapça şerhidir. Şarih esere şu cümlelerle başlamıştır: «Kutbu'l-vâsilîn, Sultanu'l-muhakkıkîn, mübeyyin-i turuki'l-hakâik, mükemmil-i nüfûsi'l-halâik, sahib-i ilmi'd-dirase ve'l-verase, kemalu'l-mille ve'd-din Mahmud b. Kadı el-meşhur bi Şeyh Bedrüddin'in eseri elime geçti...» Molla İlâhî hemen sorulabilecek bir sorunun cevabını da ilave etmektedir: «Bu eserin mânası yüce makamlara ulaşanlar için apaçıktır. Hakikat ilminden nasibi az olanlarla, Hakk'ı idrak etmekten perdelenmiş olanlar bu eseri tenkit etmişlerdir».

Şerh yapılırken Attar, Mevlâna ve özellikle İbn Arabî'nin eserleri *Fusûsu'l-Hikem* ve *Futûhat-ı Mekkiyye* kullanılmış, yer yer şiir unsuruna başvurulmuştur.

Katip Çelebi'nin kaydettiğine göre *Varidat*'ın ilk şerhi budur. 890(/1485) İstinsah tarihli bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa Ktp. Nu. 1235'dedir²⁴.

2. *Meslekü't-Tâlibîn ve'l-Vâsilîn* : İlk satırlarda kendisini «ed'a fu'd-duafa, hâdimu'l-fukara, celîsu'l-gureba, enîsu'l-budela» olarak tanıtan yazar, eserin dili hakkında da şunları söylemektedir: «Bazı yârânın ve tâlib arkadaşların Arabî ve Fârisî'ye ziyade kudretlerin olmadığı sebepten bu kitab Türkî dilden ihtiyar olundu». İsminden de anlaşılacağı gibi tarikatın âdâb ve erkânı hakkında bilgileri ihtiva eden bu eser 888(/1483) tarihinde yazılmıştır²⁵.

3. *Esrarnâme*: Hamd ve senadan sonra eserin ilk satırları şöyle: «Ben zayıf cûşa gelib Cenab-ı Feyyâz'a müteveccih olub bu Esrarnâme'yi sûrete getirdim ki, âlemde talib-i Hakk olana yadigâr ola... Evvel bilgil ey aziz! Kim hilkat-i âlemden murad, zuhur-ı Hakk'tır».

24 Ayrıca bk. Şehid Ali Paşa Kit. Nu. 1325, 1b-109a.

25 Süleymaniye Ktp. Uğsakî Kit. Nu. 25, 22b; Lale İsmail Paşa Kit. Nu. 140; Halet Ef. Kit. Nu. 64; Mihrişah Kit. Nu. 195; İbrahim Ef. Kit. Nu. 420.

Tasavvufî Ahlâk'la ilgili esasları ihtiva eden bu eser de Türkçedir²⁶. İlâhî'nin eserlerinin ortak özelliklerinden biri de sık sık şiir unsuruna başvurmasıdır. Bu şiirler daha çok Farsça ve Türkçedir.

4. *Zâdu'l-Muštakîn* : Yüzden fazla tasavvuf ıstılahının izahını ve pek çok münacaatı nesir olarak ihtiva eden bu eserin ilk sayfasındaki bilgilerde, yazar ve eser için de önemli ipuçları yer almaktadır: «Bilgi ki bu kitab, Türkî ihtiyar olundu. Eđerçi Hakk Teâlâ kerem-i lutfundan Arabî lisana ve Fârisî zebana muttâlî kılub birkaç risâle yazılmışdı. Çun seyru sefer takdir-i Rabbanî ve aksay-ı Rum'da Vardaryenicesi'ne yetişdi. 895 (1490) yıl içinde ve anda olanların Türkî'ye meyli ziyade olduğu sebebden, Türkî dille birkaç kelime kaleme geldi. Ta ki tâlibân-ı sâdık ve muhlısân-ı muhık istima' idiüp intifa ideler.» Eser Türkçedir²⁷. Böylece üç dilde eser verdiğini kendisi ifade etmektedir.

5. *Risâle-i Tasavvuf*: «Ey sâlik-i hakikat-ı ilâhî ve ey tâlib-i marifet-i na-mütenahi» diye başlayan eser, Kitab-ı Molla İlâhî, Münteheb min Kelâm-ı Molla İlâhî, Risale-i Es'ile ve Ecvibe diye de isimlendirilmiştir²⁸.

6. *Risâle-i Vücûd*: Arapça olan bu eser isminden de anlaşılacağı üzere vahdet-i vücût konusunda kaleme alınan küçük bir risâledir. Risâle-i Beyanu'l-Vücûd adını da alan bu eserin, ilk satırlarında halk için değıl, havas için yazıldığı ifade edilmiştir²⁹.

7. *Futuhât-ı İlâhî*: Türkçe şiirleri ihtiva eden bir risâledir³⁰. İlâhî veya Âlihî mahlaslı bir başka şairin de olabilir.

8. *Kenzu'l-Esrar*: Necmüddin Kübra'nın aynı isimli risâlesinin Türkçe tercümesi olarak Molla İlâhî'ye nisbet ediliyorsa da bizce

26 Süleymaniye Ktp. Haşim Paşa Kit. Nu. 15, 82b; Mihrişah Kit. Nu. 195; Kasıdecizâde Kit. Nu. 343; Pertevnihal Kit. Nu. 981; Topkapı Sarayı-Yeniler Kit. Nu. 1765.

27 Süleymaniye Ktp. İbrahim Ef. Kit. Nu. 420; Mevlâna Müzesi Ktp. Nu. 5031.

28 Süleymaniye Ktp. İzmir Kit. Nu. 837; Şazeli Kit. Nu. 157. Bazı kayıtlarda *Risâle-i Es'ile ve Ecvibe* de bu isimle kaydedilmiştir. Bu risâle ile ilgili tesbitlerimizi biraz sonra sunacağız.

29 Süleymaniye Ktp. Mihrişah Kit. Nu. 203, 40b.

30 Süleymaniye Ktp. Nu. 1037, 223b.

bu nisbetin doğruluğu çok şüphelidir. Necmüddin Kübra'nın böyle bir risâlesini bilmediğimiz gibi, mütercimim de Molla İlâhî olmaması gerekir³¹.

9. *Risâle-i Ehâdiye*: Farsça kaleme alınan bu eser, tasavvufî düşünce ve Vahdet-i vücûdun önemli ıstılahlarına açıklık getirmektedir. Bunların bellibaşlıları şunlardır: Hazarat-ı Hams, Âlem-i Ceberût, Âlem-i Lâhût, Âlem-i Hakâik, Cem'u'l-Cem, Gaybu'l-Mechul, Mahiyetü'l-Mahiyat, Hüviyet-i Gayb, Ehadiyet, La-Taayun³². Eser kaleme alınırken Ruzbihan Baklî, Mevlâna, Ebu Said Ebu'l-Hayr, Cüneyd, Bistami, Irakî ve Ebu'l-Hasan Harakanî gibi sûfilerden istifade edildiği anlaşılıyor.

10. *Risâle-i Es'ile ve Ecvibe*: Rivayete göre Ayasofya kürsüsünde arif olan bir kişinin, Molla'ya sorduğu sorular ve alınan cevapları ihtiva eder. Bu soru-cevaplar şöyle başlamaktadır:

- «— Bu âlem-i ecsâma gelmeden önce neredeydin?
 — Âlem-i ervah'ta idim.
 — Âlem-i ervah'a gelmeden neredeydin?
 — Âlem-i 'ama'da idim.
 — Âlem-i 'ama nice dir. Biz onu nice fehmedelim,
 — 'Ama, Âlem-i Meânîdir. Hz. Hakk'ın suret-i ilmiyesinden ibaretdir. Yani cümle mevcudatın Allah Teâlâ'nın ilmindeki suretlerden ibaretdir.
 — Ya İmam! Rûşen eyle ki fehm idelüm.»

Bu şekilde devam eden soru-cevaplar esnasında soru sorulan kişi âyet, hadis ve sûfilerin kanaatları ışığında sohbetini sürdürmektedir. Bu risâle *Necatü'l-Ervah ve Risâle-i Molla İlâhî* diye de isimlendirilmiştir³³.

31 Süleymaniye Ktp. İbrahim Ef. Kit. Nu. 868, 15b. Katib Çelebi ile Bağdadî de ona böyle bir eser nisbet etmemektedirler.

32 Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa Kit. Nu. 1390, 78a.

33 Süleymaniye Ktp. Mihrişah Kit. Nu. 195, 127b; İbrahim Ef. Kit. Nu. 867, 22b; Reşid Bey Kit. Nu. 98; Kılıç Ali Paşa Kit. Nu. 587; Topkapı Sarayı-Yeniler Kit. Nu. 1765; Bursa-Genel Ktp. Nu. 849.

Hemen bütün kütüphanelerde ona nisbet edilen bu risâle Abdullah Simavî'nin midir? Bizim tesbitlerimize göre bu risâlenin Abdullah Simavî'ye ait olmaması gerekir. En kuvvetli delilimiz kitabın ilk satırlarında mevcuttur. «... 874 (1469) yılında Sultan Muhammed Han devrinde Kostantiniyye şehrinde, Ayasofya Camii'nde... Sultan Muhammed Han'la vükelâ-yı devlet'in» hazır bulunduğu bir mecliste soru-cevap şeklindeki konuşmayı konu alan bu risâlenin, çağdaşı Ahmed İlahî'ye ait olması hakikata daha yakındır. Çünkü Abdullah İlahî'nin Fatih'in sağlığında İstanbul'a gittiği şüphelidir. Yalnız bu iki Nakşî şeyhinin düşünce dünyaları birbirine çok yakındır. Her ikisi de üç dilde eser verebilecek durumdadır. Ahmed İlahî aslen Buharalı olmakla birlikte, Anadolu'ya gelmiş, Bursa'da kalmıştır. Her ikisi de melâmî-meşrebtir³⁴. Ahmed İlahî'nin uzun müddet Bursa'da yaşamış olmasına rağmen Lamiî Çelebi'nin bu sūffiden bahsetmemesi de dikkat çekicidir.

Molla İlahî'nin müstakil divanı var mı, yok mu? Ertaylan'ın neşrettiği ve içinde yalnız 13 sayfa Türkçe şiir bulunan, 115 sayfası Farsça şiir olan divan^{34/1} onun mudur? sorularına edebiyat tarihçilerinin cevap vermesi en uygundur. Fakat onun Türkçe şiirleri hakkında bir fikir vermesi açısından eserlerinde rastladığımız bazı beyitlerini aktarıyorum :

Dünyaya sen aldanmagil
Ağuya parmak basmagil
Zıندانın bostan sanmagil³⁵

Söyle ölsen bu dilim zikrindedir
Ebsem olsam bu gönül fikrindedir³⁶

34 Süleymaniye Ktp. Mihrişah Kit. Nu. 202, 15b-16a; İsmail Belig, *Güldeste*, 143. Bursa'daki Yoğurtlu Baba Zaviyesi'nin bir adı da Şeyh İlahî Zaviyesi'dir. Bk. Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Bursa-Genel Ktp. Nu. 4522, IV, 388.

34/1 *İlahî Divanı*, Bursa Ktp. Orhan Kit. Nu. 1223.

35 *Zâdu'l-Müstakîn*, 47a.

36 *age*, 45a.

Tefekkür bâtilı terkeylemektür
Gönül Hakk'dan yana bir eylemektir³⁷.

Âşık habib fikrin terk itse bir nefes
Yakar firak oduna bin yıl bela-yı aşk³⁸

Evliyadur halka iman öğretre
Yohsam kâfir yürüridi bu beden³⁹

Birliğe yetenlerin bahtı yüce
İkilik tahtı harab ucdan uca⁴⁰

**

Melâmî-meşreb bu iki muasır Nakşî şeyhinin «İlâhî» mahlasını kullanmaları, eserlerinin birbirlerine nisbet edilmesine yol açmıştır. Bu konudaki iltibas ve karışıklıkları şöyle sıralayabiliriz:

1. Sadruddin Konevî'nin meşhur eseri *Miftâhu'l-Gayb*'ı Fatih'in ricası üzerine şerh eden Şeyh İlâhî, Abdullah İlâhî olarak zikredilmiştir. Bu yanlış tesbit, *Keşfu'z-Zunûn*'dan itibaren devam etmektedir. Bu şerhin Edremit'te yapıldığı kesindir. Halbuki Abdullah İlâhî'nin Edremit'de yaşadığına dair hiçbir bilgimiz yoktur. (Bk. *Keşfu'z-Zunûn*, 1768).

2. Bize göre Ayasofya'daki mülakatı yapan Ahmed İlâhî'dir. Bu vaaz ve mülakatı konu alan Risâle-i Hızırıyye, Makalat-ı Molla İlâhî, Risale-i Es'ile ve Ecvibe gibi isimler de alan bu eser yanlışlıkla Abdullah İlâhî'ye nisbet edilerek onun Fatih ve İstanbul'la olan durumu iyice karışık bir hüviyet kazanmıştır.

3. Abdullah İlâhî'nin şair olduğu kesindir. Eserlerinde de zaman zaman şiir unsuruna başvurmuştur. Ancak elimizdeki *Molla İlâhî Divanı*'nın ona ait olması çok şüphelidir. Divan'ın Ahmed İlâhî'ye ve İlâhî, Âlihî mahlaslı bir başka şaire ait olması gerekir. Divanın

37 *age*, 43a.

38 *age*, 43b.

39 *Meslek*, 68b.

40 *age*, 85b.

tek nüshasının Bursa'da bulunmasına Ahmed İlâhî'nin Bursa'da yaşaması ve Çekirge semtinde tekke bina etmesi de ilave edilirse, mesele biraz daha açıklık kazanmış olur.

4. Nakşibendiye tarihi üzerinde geniş araştırmaları olan Kasım Kufralı hem İlâhî'nin İstanbul'a Fatih'in ölümünden sonra geldiğine kanidir hem de Risâle-i Hızriyye'nin ona ait olduğunu söylemektedir ki tezat apaçık ortadadır⁴¹.

5. Ertaylan, Manisa Muradiye Kütüphanesi Nu. 1570'te bulduğu eserdeki bilgilere dayanarak «Meslekü't-Tâlibîn ve'l-Vâsilîn adlı bu eser bir çok kaynakların sadece Zâdu'l-Mustakîn, Zâdu't-Tâlibîn diye gösterdikten sonra Meslekü't-Tâlibîn ve Zâdu'l-Mustakîn olarak kabul etmek istediği eserin, bu Meslekü't-Tâlibîn ve'l-Vâsilîn'den başkası olmadığı da sabit oluyor» diyor ki, yanlıştır. Bunların ayrı ayrı eserler olduğunu biraz önce gördük⁴².

6. Dolayısıyla İlâhî mahlaslı şiir ve eserlerin hepsini Abdullah Simavî'ye nisbet etmek yanlıştır. Yine ona nisbet edilen *Manzume-i Miraciye* ile *Fusûlü'l-Vusûl* adlı eserleri henüz göremediğimiz için bir şey söyleyemiyoruz.

FİKİRLERİ VE TESİRLERİ

Molla İlâhî'nin eser ve sohbetleriyle Osmanlı topraklarında yaymaya çalıştığı tasavvufî düşünce, sadece bağlı olduğu tarikat açısından değil, genel tasavvuf düşüncesi ve tarikatlar tarihi açısından da önemlidir. Özellikle Anadolu ve Rumeli bölgesinde vahdet-i vücud düşüncesinin yaygınlık kazanmasında tesiri büyüktür. Kendisinin şair olması bu bölgede yetişen şairlere tesir etmesini kolaylaştırmış-

41 «Molla İlâhî ve Kendisinden Sonraki Nakşibendiyye Muhiti», İÜEF *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1949.

42 Kamil Kepecioğlu *Bursa Kütüğü* adlı eserinde Ahmed İlâhî'nin Bursa'daki zaviyesi hakkında şu bilgiyi veriyor: «*Yoğurtlu Baba Zaviyesi*: Kaplıca yolundadır. Zaviye'de bir çok salih kimselerle evliyaların mezarları olup vakıfları olmadığından bahisle içerisinde altı hücrede sâkin olan dervişlere kaplıca imaretinden et ve ekmeği ile birer aş verilmesine 3.11.1570'de emir verilmiştir. 1579'da Defterdar Derviş Mehmed Ef. bu zaviyeyi yeniden inşa ettirmiş ve bir de cami yaptırmıştır. Buna Şeyh İlâhî Zaviyesi dahi derlerdi», IV, 262. Bugün bu eserlerden hiçbir iz yoktur (1987).

tir. *Latîfî Tezkiresi* İlâhî'yi şöyle takdim etmektedir : «Nükte-i küntü kenzin alim ve agâhı ve sırr-ı men arefenin arif-i pür-intibahı...»⁴³

Dolayısıyla Osmanlı topraklarında görülen vahdet-i vücûd'a dayalı tasavvufî hayat ve sanat faaliyetlerinde de İlâhî'nin izlerini bulmak mümkündür.

O'nun pek çok tartışmalara sebep olan Şeyh Bedreddin'e ait *Vâridat*'ın ilk şarihi olması da, üzerinde önemle durulması gereken bir husustur. Dostu Molla Câmî (öl. 898/1493)'nin *Fusûsu'l-Hikem*'i, muasırı Ahmed İlâhî'nin de Sadreddin Konevî'nin *Miftahu'l-Gayb*'ını serhettiğini biliyoruz.

Tasavvufî terbiyede dikkat ettiği hususlardan biri meşreb farklılıklarıdır. Müridlerin eğitimi bu özelliklerini dikkate alarak yürütürdü. «Müridlerin meşâribi muhtelif olur», bu hakikatın onun diliyle ifadesidir. Sohbet meclislerini de *Nefahatü'l-Üns* şöyle aktarmaktadır: «...ve müridleriyle cemiyet-suveri sohbet idüb ekseriya samt ve sükût üzerine otururlar idi. Şöyle ki; bir dervişin huzuruna fetret gelse veya bir hatıra itse, fi'l-hal andan yana mübarek başların kaldırub nazar iderler idi. Ol sebebden meclisleri gayet hazırlık üzerine idi. Ve meclislerinde dervişler acîb mücahede idüb çok merâtib tay iderler idi ki, müddet-i medîde erbaîn ve halvetler olsa mayesser değil idi. Kemal-i tevazu ve lutf ve hulk üzerine idiler. Şöyleki, meclislerine bir oğlancık veya bir fakir gelse kıyam iderler idi ve iltifat gösterirler idi»⁴⁴.

Zâhir ve bâtın ilimlerini tahsil etmiş olan Molla İlâhî'nin yanında toplananlar arasında devrin âlimleri de önemli bir yekün tutuyordu. Zeyniye tarikatının İstanbul halifesi Şeyh Vefa'nın meclisi Sinan Paşa, Molla Lütî, Bursalı Hocazâde, Zenbilli Ali Efendi ile zenginleşirken, Muslihuddin Tavil, Lutfullah Üskübî, Âbid Çelebi gibi bir çok kimse de İlâhî'nin sohbetlerinden istifade ediyordu. Zeynuddin Hafî ile Ubeydullah Ahrar arasındaki dostluk, İstanbul'daki bu iki şeyh arasındaki dostluğa ilave edilince, iki tarikat arasındaki yakınlık da kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Şimdi ona ait olduğu

43 Latîfî, *Tezkire*, 50.

44 Nefahat, 464-65.

kesin olan eserlere dayanarak bazı tasavvufî konular etrafındaki düşüncelerini aktaralım :

1. *Derviş ve takva*: O'nun Vardaryenicesi'nde kaleme aldığı eserlerden bir olan *Zadu'l-Muṣṭakîn*'in ilk satırlarında din ve tasavvuf anlayışını bulmak mümkündür. «Bilgil ki, müslümanlığın aslı bünyadı takva ile ve azimetle amelle meşgul olmaktır. Ruhsatlardan uzak olub ve bid'atlerden beri olmaktır. Riyadan ve riyasetden beri olub sıdk ile ve ihlas ile amel idüb kendini yeni müslüman olmuş gibi her zamanda eksikli görüb, Hakk'dan korkub, halkdan utanub ve halk onun dilinden ve elinden emin ola ve kendünün niçün geldiğini bile»⁴⁵. «Sordular ki dervişlik nedir? ve didiler: Hüdayı üzölmek ve ulaşmaktır. Evvel derecesi üzölmek na-meşrudan ve ulaşmak meşru olanlara; İkinci derecesi, üzölmek gafletten ve ulaşmak zikre ve hazırlığa; Üçüncü derecesi üzölmek cismanî hazdan, ulaşmak ruhanî hazza; Dördüncü derece üzölmek hazz-ı ruhanîden ve ulaşmak rabbanî hazza; Beşinci derecesi üzölmek masivadan ve ulaşmak Hakk'a»⁴⁶.

Mürşidsiz olmanın «...O'na bir vesile arayınız» (İsra, 17/57) âyetine ters düştüğünü söyleyenlere ise şu cevabı vermektedir: «Eğgerçi zâhirde mürşid yoğise, bâtının Hakk'a teveccuh-i kavi olduğu sebebden inayet-i Hakk ve ervah-ı enbiya ve evliya meded yetiştirür! Zira bu taife meczub-i salikdur, ol istihkaksuz ve süluksuz mahub-i Hakk olurlar»⁴⁷.

2. *İlim-Amel*: İlimle ilgili verdiği tasnif şöyledir:

- a) Aklî İlimler,
- b) Hâl İlimleri. Ehli olan kişilerle sıdk ve ihlasla kurulan dostluklarla elde edilen ve ancak yaşanarak tadına varılan ilimdir.
- c) Sırlar İlimi. Sadece nebi ve velilere bahşedilen ilimdir⁴⁸.

Bu tasnifi *Fütuhât*'tan aldığı açıktır⁴⁹.

45 Süleymaniye Ktp. İbrahim Ef. Kit. Nu. 420, 2a.

46 *age*, 5a.

47 *age*, 88a.

48 *age*, 98b-99b.

49 Bk. *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, Kahire 1972, I, 146-47.

Molla İlâhî'ye göre kişinin dini hayatını eksiksiz ve yanlışsız olarak sürdürebilecek derecede ilim tahsil etmesi şarttır. «Ziyade ulûma meşgul olmaya ki yoldan kalur» dedikten sonra, kişinin seyr-ü sülûkünü tamamladıktan sonra derinlemesine ilmî hayatın içinde olabileceğini de ifade etmiştir⁵⁰.

İlimsiz amel hakkında söyledikleri de dikkat çekicidir: «Amel ki ilimsuzdur, bigânelikdür; üç vecihden: Biri gâh ola ki zatullahâ tefekkür eyleye ve ona küfr lazım gele ve menhi irtikab eyler bilmez. İkinci oldur ki, amelinde fâsid endişeler gelur, def'ine kadir olmaz, meğer sıdkı bütün ola ve ehlullahtan yol görmüş ola. Üçüncü bir makama ki, gele bir nice yıllar onda olub geçmez ve terakki eylemez, o... neyzeni gibi bir makamdan çalar durur»⁵¹.

Sadece zâhirî ilimlerle meselenin halledileceği düşüncesi sakattır. «... ve ehl-i kizbun ve cuhûlun ve buhtan ehlinun ve nakıs ukûlun ve ehl-i taasubun ve ehl-i kibrun sözünü görüb munharif olmayasun. Fikrile, nazar-ı akılla bellemek ve yetişmek eylemiyesün. Belki niyaz-i tam ile ehline tekarrub eyleyesun»⁵². Molla İlâhî önce ilmî konularda derinleşip daha sonra tasavvufî hayatın içine girmek isteyenlerin karşılaşacakları sıkıntılardan da söz etmiştir⁵³.

3. *Mürîd* : *Mîrsâd* sahibinin mürid için tesbit ettiği 20 şarta İlâhî katılarak bunları sıralamıştır. Kendi ifadesiyle aktarıyorum :

- 1) Tevbe
- 2) Zühhd
- 3) Tecrid
- 4) İtikad
- 5) Takva
- 6) Sabır
- 7) Mücahede
- 8) Şecaat
- 9) Bezl, Cömertlik ve İsâr
- 10) Mürüvvet
- 11) Sıdk

50 *Meslek*, 78a.

51 *Zâdu'l-Müştakin*, 119a-119b.

52 *age*, 100a.

53 *age*, 120ab.

kesin olan eserlere dayanarak bazı tasavvufi konular etrafındaki düşüncelerini aktaralım :

1. *Derviş ve takva*: O'nun Vardaryenicesi'nde kaleme aldığı eserlerden bir olan *Zadu'l-Muštakîn*'in ilk satırlarında din ve tasavvuf anlayışını bulmak mümkündür. «Bilgil ki, müslümanlığın aslı bünyadı takva ile ve azimete amelle meşgul olmaktır. Ruhsatlardan uzak olub ve bid'atlerden beri olmaktır. Riyadan ve riyasetden beri olub sıdk ile ve ihlas ile amel idüb kendini yeni müslüman olmuş gibi her zamanda eksikli görüb, Hakk'dan korkub, halkdan utanub ve halk onun dilinden ve elinden emin ola ve kendünün niçün geldiğini bile»⁴⁵. «Sordular ki dervişlik nedir? ve didiler: Hüdayı üzölmek ve ulaşmaktır. Evvel derecesi üzölmek na-meşrudan ve ulaşmak meşru olanlara; İkinci derecesi, üzölmek gafletten ve ulaşmak zikre ve hazırlığa; Üçüncü derecesi üzölmek cismanî hazdan, ulaşmak ruhanî hazza; Dördüncü derece üzölmek hazz-ı ruhanîden ve ulaşmak rabbanî hazza; Beşinci derecesi üzölmek masivadan ve ulaşmak Hakk'a»⁴⁶.

Mürşidsiz olmanın «...O'na bir vesile arayınız» (İsra, 17/57) âyetine ters düştüğünü söyleyenlere ise şu cevabı vermektedir: «Eğerci zâhirde mürşid yoğise, bâtının Hakk'a teveccuh-i kavi olduğu sebebden inayet-i Hakk ve ervah-ı enbiya ve evliya meded yetişdürür! Zira bu taife meczub-i salikdur, ol istihkaksuz ve sülüksuz mahub-i Hakk olurlar»⁴⁷.

2. *İlim-Amel*: İlimle ilgili verdiği tasnif şöyledir:

- a) Aklî İlimler,
- b) Hal İlimleri. Ehli olan kişilerle sıdk ve ihlasla kurulan dostluklarla elde edilen ve ancak yaşanarak tadına varılan ilimdir.
- c) Sırlar İlimi. Sadece nebi ve velilere bahşedilen ilimdir⁴⁸.

Bu tasnifi *Futuhât*'tan aldığı açıktır⁴⁹.

45 Süleymaniye Ktp. İbrahim Ef. Kit. Nu. 420, 2a.

46 *age*, 5a.

47 *age*, 88a.

48 *age*, 98b-99b.

49 Bk. *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, Kahire 1972, I, 146-47.

Molla İlâhî'ye göre kişinin dini hayatını eksiksiz ve yanlışsız olarak sürdürebilecek derecede ilim tahsil etmesi şarttır. «Ziyade ulûma meşgul olmaya ki yoldan kalur» dedikten sonra, kişinin seyr-ü sülûkünü tamamladıktan sonra derinlemesine ilmî hayatın içinde olabileceğini de ifade etmiştir⁵⁰.

İlimsiz amel hakkında söyledikleri de dikkat çekicidir: «Amel ki ilimsuzdur, bigânelikdir; üç vecihden: Biri gâh ola ki zatullahâ tefekkür eyleye ve ona küfr lazım gele ve menhi irtikab eyler bilmez. İkinci oldur ki, amelinde fâsid endişeler gelur, def'ine kadir olmaz, meğer sıdkı bütün ola ve ehlullahtan yol görmüş ola. Üçüncü bir makama ki, gele bir nice yıllar onda olub geçmez ve terakki eylemez, o... neyzeni gibi bir makamdan çalar durur»⁵¹.

Sadece zâhirî ilimlerle meselenin halledileceği düşüncesi sakattır. «... ve ehl-i kizbun ve cuhûlun ve buhtan ehlinun ve nakıs ukûlun ve ehl-i taasubun ve ehl-i kibrun sözünü görüb munharif olmayasun. Fikrile, nazar-ı akılla bellemek ve yetişmek eylemiyesün. Belki niyaz-i tam ile ehline tekarrub eyleyesun»⁵². Molla İlâhî önce ilmî konularda derinleşip daha sonra tasavvufî hayatın içine girmek isteyenlerin karşılaşacakları sıkıntılardan da söz etmiştir⁵³.

3. *Mürîd* : *Mîrsad* sahibinin mürid için tesbit ettiği 20 şarta İlâhî katılarak bunları sıralamıştır. Kendi ifadesiyle aktarıyorum :

- 1) Tevbe
- 2) Zühhd
- 3) Tecrid
- 4) İtikad
- 5) Takva
- 6) Sabır
- 7) Mücahede
- 8) Şecaat
- 9) Bezl, Cömertlik ve İsâr
- 10) Mürüvvet
- 11) Sıdk

50 *Meslek*, 78a.

51 *Zâdu'l-Müşakin*, 119a-119b.

52 *age*, 100a.

53 *age*, 120ab.

- 12) İlim
- 13) Niyaz, Tazarru
- 14) Ayyarlık
- 15) Melâmet
- 16) Akıl
- 17) Müeddeb
- 18) Hüsn-i hulk
- 19) Teslim
- 20) Tefviz⁵⁴

4. *Mürşid*: Dokuz ayrı «erbaın» ile seyr-ü sülûkunu tamamlayan kamil ve mükemmilde bulunan nişanlar şunlardır⁵⁵:

- 1) Adını duyanın, kendini görenin iç dünyası değişir.
- 2) Sözüni işiten bunu gönülden kabul eder.
- 3) Hulukludur, gülyüzlüdür.
- 4) Müşfik ve şahîdir.
- 5) Açıkgönüllüdür.
- 6) Heybetlidir.
- 7) İsar sahibi ve hamûldur.
- 8) Halim ve kerimdir.
- 9) Gurbettedir, dünyada garib gibidir.
- 10) Sefer der-vatan ve halvet der-encümen halini yaşar.
- 11) Tevekkül ve kanaat ehlidir.
- 12) Sabır, teslim ve rıza halindedir.
- 13) Âlim, âmil, müttaki ve perhizkârdır.
- 14) İlim, hikmet ıssıdır.
- 15) Havf, gam ve gussası olmaz.
- 16) İstikamet üzeredir.
- 17) Fena ve gaybet haline sık sık girer.
- 18) Tasarruf sahibidir.
- 19) Safvet ehlidir. Cemâl ve celâl tecellileri eşittir.
- 20) Vakar ve sükûn sahibidir.
- 21) Sebathıdır.
- 22) Leb-beste, keb-bestedir.
- 23) Vusûl sahibidir.

54 *Meslek*, 75b-84b.

55 *age*, 61b-62a vd.

Kişi böylece telvin halinden temkin ve istikamet haline geçmiş mutasavvıf olmuştur.

5. *Mücahede-Riyazet*: Zühd hayatının temelini teşkil eden ıstılahlar hakkında Molla İlahî'nin şu ifadesi onun tasavvufî hayatın gayesi hakkındaki düşüncesini de bize vermektedir. «Murad-ı riyazet ve mücahede eylemekden şeriat ve tarikat kanuniyle gönül âyinesin gubar-ı gafletden ve züll-i hicabdan pâk eylemektir»⁵⁶.

Abdullah Simavî «İmatatu'l-eza ani't-tarîk» (Bk. Buharî, Hibe, 35; Müslim, İman, 58) hadisini zikretirken sonra şöyle devam ediyor: «Yani müslümanlık ednası yolda incidici olanı gidermekdür, nüfûsun yaramaz sıfatların gidermekdür. Zira yaramaz sıfatlar gönül yolunun dikenleridir, Hakk'a gitmeye komaz seni»⁵⁷.

Gönül yolunu kesen haramilerden bahsederken «kadınlara, oğullara, kantar kantar altın ve gümüşe, nişanlı atlar ve develere, ekinlere karşı, aşırı sevgi beslemek, insanlara güzel gösterilmiştir. Bunlar dünya hayatının nimetleridir. Oysa gidilecek yolun güzeli Allah katındadır». (Al-i İmran, 3/14) âyetine işaretle diğer haramileri de şöyle sıralıyor : «Şubuhât-ı felâsife, ehl-i bid'at ve dalâlet, melâhide, zendaka, müşebbihe, muattıla, dehriye...»⁵⁸

6. *Üveysiye*: Feyiz ve feth-i ruhanî olanlara, bir başka ifade ile ehlullahın ruhundan terbiye görenlere üveysi denir dedikten sonra, şöyle devam ediyor: «Amma bu tarîk ehassu'l-havasdur ve binde biri bu makamda tâliblerin hâsılı olmaz. Zira cezbe-i kavi ve himmet-i âlî gerekdirür ve bu dereceye vâsıl olan akall-i kâlfidir»⁵⁹.

Molla İlahî'ye göre, Veysel Karanî'ye teveccühün neticesinde uzlet, riyazet, terk ve tecrit; Hakîm Tirmizî ve Şeyhu'l-Meşayih Muhyiddin İbn Arabî'ye teveccüh, hakâik-ı feth, esrar-ı gaybiye ve mevadd-ı müşkile ona zâhir olur, kemal-i kurb ve münasebet haline girer. Hoca Hasan Harakanî ve Bayezid Bistamî'ye teveccüh fena, gaybet ve insilâh; nihayet Konevî'ye tevaccühle hakâik ve samedaniyet halleri yaşanılır⁶⁰.

56 *Zâdu'l-Müstakîn*, 74a.

57 *age*, 81a.

58 *Meslek*, 73b.

59 *Zâdu'l-Müstakîn*, 86a.

60 *age*, 86b.

7. *Melâmetiye-Kalenderiye*: Onun eserlerinde devrinde değişik yönlerden değerlendirilen melâmiye hakkında da bilgi buluyoruz. «Tâlib gerekdür ki, melâmetî-sıfat ve kalenderî-sîret ola. Melâmet bu değıldir ki bid'at ve dalâlet ve şeriatsuz ve tarîk-i şeytan ve hevay-ı nefis arzusuna ola»⁶¹.

Melâmîleri, Hakk Teâlâ'nın kulları ile sulhu, kendi nefsiyle cengi eksik olmayan kişi olarak tarif eden İlâhî, onların bir köşeye çekilmeden Allah dostu olmalarını şu âyetle belgelemek istemiştir⁶²: «Nice adamlar vardır ki, ne bir ticaret ne de bir alış-veriş, Allah'ı anmaktan, namazı gereğı gibi kılmaktan ve zekât vermekten kendilerini alıkoymaz» (Nur, 24/37)

Müridde bulunması gereken şartlardan «iyi ahlâk sahibi olmalıdır» meselesini açıklarken müridin vecd ve semâ vaktinde kendisine sahip olmasını istemesi «hay huy idüb ihtiyarıyla başın salub endamın direktmeye»demesi de konu ile ilgilidir⁶³.

İbn Arabî'nin melâmetiye ile ilgili tesbitlerinden kalkarak, konuya açıklık getiren Simavî, kendisinden sonra Anadolu-Rumeli topraklarında kurulup gelişecek olan bu «mahviyete âşık istihara düşman» mesşrebin müjdecilerinden biri olacaktır.

8. *Naz-Niyaz*: Kendini beğendirmek ve ağıra satmak için yapılan sahte davranışlara, cilvelere naz denir. Bir başka ifade ile naz bir şeyi istediğı halde yalvartmak amacı ile o şeyi kabul etmemektir. Niyaz ise mütevazi olmak, edeb kaidelerine bağlı kalmak demektir. Molla İlâhî, davranış ve ifadeleriyle haddi aşan sūfileri naz ehli olarak ele almış, tenkit etmiş, esas halin niyaz hali olduğunu savunmuştur. Naz makamında bulunanların halka iltifat etmediğine, onlara, hatta kendi şeyhlerine bile tepeden baktıklarına dikkat çekmiştir⁶⁴. Ona göre niyaz, âşıklara mahsus, naz ise maşuklara mahsus bir haldir. Dolayısıyla müridin vasıflarından biri de niyaz ve tazarru sahibi olmasıdır⁶⁵. Şathiyelerde olduğu gibi söylenmemesi gereken

61 *Meslek*, 79a.

62 *Risâle-i Ahâdiye*, 101a.

63 *Meslek*, 80b; *Zâdu'l-Müştakîn*, 16b-56b.

64 *Zâdu'l-Müştakîn*, 106ab.

65 *Meslek*, 78b.

şeyleri söylediği, yapılmaması gereken şeyleri yaptığı halde hoş görülen, suçlu sayılmayan kişilere de niyaz ehli denilmiştir.

9. *İttihād*: Ruhun tecellisini, Hakk'ın tecellisi sanıp «ene'l-Hakk» davasına düşenlere işaret ettikten sonra⁶⁶ tasavvufi düşüncenin en çok tartışılan konularından birine, ittihad meselesine temas ediyor: «Nitekim Hakk'a kemal-i mahabbetle âşık olanlar Mansur gibi ve Bayazid gibi imtiyaz görmediler. Biri 'ene'l-Hakk' didi ve biri 'sübhanî ma a'zama şanî' didi. Bu makamda ittihadîdirler. Bu makamda ittihad iki nesne bir olmak değildir, belki bir taraf muhtefi olmaktadır. Belki yok olmaktadır, ol mâna ki iki şey bir olmaktadır. Cem'-i mezâhibde yermezler. (?) Ve bu makama Tevağğul fi't-tevhid dirler. Muhabbet-i zatiye ehli bilir... Zira onlarda kuvvet ve kudret iki vech iledür; sülûksuz ve istihkaksuz meczub ve mahbûb-i Hak olmuşlardır, sülûk idüb istihkakla meczup ve mahbub olmuşlardır»⁶⁷.

İlâhî, müridde bulunması gereken vasıflardan biri olarak «itkad» meselesini ele alırken Ehl-i sünnet ve'l-cemaata tâbi olunmasını, ehl-i kiblede hiç bir kimseyi tekfir ve tel'in etmemeyi, bu konuda taasup ehli olmamayı tavsiye ettikten sonra fikhî mezhep olarak sadece Hanefiye veya Şafiiyeden birine bağlanmayı ilave ediyor⁶⁸.

10. *Ruhanî tecellî*: Molla İlâhî'ye göre tasavvufi düşüncedeki sapmaların temel sebeplerinden biri tecellî-i ruhun, tecellî-i Hakk görülmesi, öyle zannedilmesidir. Bir başka ifadeyle, tasarruf-i ruhanî, cezbe-i ruhanî ile tasarruf-i rabbanî, cezbe-i rabbanî yanlış olarak birbirine karıştırılmıştır. «Kırık olmuş tavuk yumurta üzerine düşer gibi irşada haris olan ehlullah'ın» rahmanî değil de ruhanî tasarruf sahibi olduğu iki şeyden anlaşılır :

- a) Uslub olarak «ben böyle ederim»i benimsemesi.
- b) Tasarruf ve mânevî hallerin tez gelir, tez gider olması⁶⁹.

Ruhanî tasarruf sahibi ile meczub-i sâlik arasındaki fark hakkında ise Abdullah Simavî şöyle diyor : «Bu ruhanî tasarruf iden ile

66 *age*, 74a.

67 *Zâdu'l-Müştakin*, 86a.

68 *Meslek*, 76a.

69 *Zâdu'l-Müştakin*, 15b.

ol meczub-i sâlikin tasarruf farkı oldur ki, ruhanî tasarrufun evveli kavîdür, âhiri süstdür, belki âhiri ekser tâlibin makamı iki iman arasında olan ahbes makamda kalur. Ve meczub-i sâlik evvelinde âhiri görür ve Muhammedî meşrebdir»⁷⁰. Simavî bunlarla melâmî-meşreb arasında yakınlık bulmaktadır.

*
**

Diğer meslektaşları gibi Molla İlâhî de tasavvufî hayatta görülen sapmalara dikkat çekmiştir. Bunların başında yetersiz ve kabiliyetsiz şeyhler gelmektedir. Her cümlesi «ene» ile başlayan, «ehlullahı, halsuz, zevksuz ve aşksuz» sanan⁷¹ bu kişiler nâz makamında olur, halka iltifat etmez, «ululukda, azametde ve kibriyalukda olur, kenduye ziyade menn-u vekar verür, gözüne kimse göstermez... ve suretlerin seccade ile hırkalar ile bezerler ve namaz vaktin mescide girdiği vakitte kimseyi gözlerine göstermezler, ihtilatları avretle ve oğlanladır, hatta kendü şeyhlerini bile beğenmez, Şeyh'in namazı varsa bizim de niyazımız vardır» derler⁷².

Bu tip Şeyhler uzun yıllar bu işle meşgul olmalarına rağmen istenen seviyede müridler yetiştiremezler. Yetişenler de ya mukallit, ya mutaassıp ya da zındık ve mülhid olur; haram-helal tanımaz, «ehlullahın âdâbın saklamaz, kümmel-i ricalden olmaz». Bunun sebeplerini de Molla İlâhî dört noktada toplamaktadır :

- a) Ehlinin yanında tam olarak yetişmemiştir.
- b) Vecd, mahabbet ve zevk-i ruhaniyetde iken konuşurlar, dolayısıyla temel espriyi kavrayamazlar.
- c) Meczub-i sâliktirler.
- d) Kişilerin yetişmesi farklı sürelerde olur. Herkes aynı zamanda aynı mertebeye yükselemez⁷³.

70 *age.*, 16a.

71 *age.*, 42a, 135a.

72 *age.*, 106ab, 15ab.

73 *age.*, 15a, 56a, 58a.

Molla İlâhî'nin tesirleri şöyle sıralanabilir :

1. Molla İlâhî, Nakşibendiyye'nin dolayısıyla aşk, vecd ve vahdet-i vücuda dayalı tasavvufî düşüncenin sadece Anadolu'da değil, Rumeli'de de yayılmasında hizmeti geçen sûfîlerin başında gelir.

2. O ve onu takip edenlerin Mevlâna ve İbn Arabî'nin eserleriyle açıklık kazanan vahdet-i vucut düşüncesinin Osmanlı topraklarında yer bulmasında tesiri vardır. Daha sonra Mahmud Çelebi'nin müridlerinden Sururî mahlaslı Gelibolulu Muslihüddin Mustafa (öl. 969/-1561) *Mesnevî*'yi ilk defa Türkçe'ye⁷⁴ çevirmiştir. *Fusûsu'l-Hikem*'in de ilk Türkçe tercemesi Abdullah Bosnevî (öl. 1054/1644) tarafından yapılmıştır. Mevlâna ve İbn Arabî bağlılığı o dereceye ulaşmıştır ki, bu sûfîlerin fikirlerini benimsemeyen Şeyhülislâm Cîvizâde Muhyiddin Efendi bu makamdan azledilmiştir (948/1541).

3. His ve duyuya dayalı Horasan tasavvuf mektebinin tabii neticesi olarak şiir unsuru da onun eserlerinde mühim bir yer tutmaktadır. Bu zevk ve neşe Emir Ahmed Buharî'den sonra Lamîf Çelebi, Rızâî mahlaslı Mahmud Baba (öl. 987/1566), Resmî mahlaslı Açıkbaş Mahmud Efendi ile (öl. 1060/1666) devam etmiştir. Bundan daha önemlisi, Osmanlı döneminde Vardaryenicesi'nin yetiştirdiği şairler dikkat çekmektedir. İlâhî'den başka, Hayalî, Hayretî, Usulî, Sırrî, Günahî gibi birinci sınıf; Agehî, Yusuf-ı Sîneçak, Garibî, Razî, Derunî gibi şairler bunun belgesidir⁷⁵.

Emir Buharî'nin hacca giderken yanına bir Mushaf ile bir *Mesnevî* alması da bu açıdan üzerinde düşünülmeğe değer bir husustur.

4. Melâmî neşvenin bu bölgede tanıtılmasında ve Rumeli topraklarında bu güne kadar uzanan Melamîliğin tarihçesinde İlâhî'nin mühim bir yeri vardır. Melâmîlik taslayanlara karşı tavrı alması da dikkate değer.

5. Molla İlâhî ve onu takip eden sûfîlerin dikkat çekici özelliklerinden biri de bağ ve bahçelerde çalışarak hayatlarını sürdürme-

74 Süleymaniye Ktp. Murad Buharî Kit. Nu. 181; Carullah Kit. Nu. 1714.

75 Bk. Mustafa İsen, «Tezkirelerin Işığında Divan Edebiyatına Bakışlar» *Kültür Sanat Yılığ-1986* (V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi'ne sunulan tebliğ, 23-28 Eylül 1985).

leri, sadaka almamalarıdır. Bu anlayışı Semerkant'tan Vardaryenicesi'ne taşıyan sûfî Molla İlâhî'dir.

6. Eserlerinde devlete ve padişaha karşı itaat üzerinde de durmuştur. «Padişah-ı İslâm'a mutî olasın ve hayr dua idesün». «Her kişiye Padişah-ı İslâm'a itaat vacibdür» cümleleri onundur⁷⁶.

7. Molla İlâhî Bedrüddin Simavî'nin meşhur *Varidât* isimli eserine ilk defa şerh yazmakla serbest tasavvufî düşüncesinin en önemli halkalarından biri olduğunu göstermiştir. O'nun vahdet-i vucut, melâmiye ve *Varidât* çizgisindeki tasavvufî dünyası daha sonraki asırlarda Nakşibendiye muhitinde canlılığını koruyamayacaktır⁷⁷.

76 *Zâdu'l-Müştakin*, 143b-145a.

77 Çağdaşı olan ve onun gibi seyru sülûkünü Ortaasya'da tamamladıktan sonra Anadolu'ya gelerek Zeyniye tarikatını yayan Abdüllatif Kudsi ise karşı bir meşrebi temsil etmiştir. Kudsi Şeyh Bedreddin ve *Vâridat*'a karşı olduğu gibi Melâmiyeyi de menfi bir cereyan olarak ele alıp tenkit etmiştir, bk. *Keşfu'l-İtikad*, Bursa-Genel Ktp. Nu. 1479, 281-83, 339. Zeki Velidi Togan, tasavvufun ahlâken cemiyeti kalkındırırken ilmien çökertliği görüşünü savunduktan sonra Anadolu sahasında Zeynüddin Hafî ve Ubeydullah Ahrar yoluyla yayılan Zeyniye ve Nakşibendiyenin menfi rollerini şöyle belirtiyor : «... Bütün bu Zeynî ve Nakşibendî Şeyhleri Horasan'da Timurların yaşadığı Türk devlet sistemi ile Uluğ Bey'in temsil ettiği müsbet ilimlerin ve Baysungur'un temsil ettiği güzel sanatların düşmanı idiler». Bk. *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 377-78.

KAYNAKLAR

- Ali Şir Nevayî, *Nesayimu'l-Mahabbe*, nşr. K. Eraslan, İst. 1979
- Atayî, *Hadâiku'l-Hakâik*, İst. 1268.
- Ayvansarayî, *Hadîkatu'l-Cevâmi*, İst. 1281
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Mimarisi-IV* İst. 1953
- Câmi, *Nefahâtu'l-Üns*, trc. Lâmiî Çelebi, İst. 1279
- Ergin, Osman, «Sadruddin Konevî ve Eserleri» - *Şarkiyat Mecmuası-II*
- Ertaylan, İ. Hikmet, *Divan-ı İlâhî*, İst. 1961.
- Eyice, Semavi, «Yunanistan'da Türk Mimarî Eserleri», *Türkiyat Mecmuası-XII*
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İst. 1981
- İbn İmad, *Şezerâtu'z-Zehb-V*, Kahire ts.
- İsmail Belig, *Güldeste-i Riyaz-ı İrfan*, Bursa 1302
- İsmail Paşa, *Zeylu Keşfi'z-Zunûn*, I-II, İst. 1945-47
- *Hediyetü'l-Ârifin*, I-II, İst. 1951-55
- Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İst. 1985
- Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I-II, İst. 1941-43
- Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, Bursa Ktp. Genel Kit. Nu. 4522
- Kufralı, Kasım, «Molla İlâhî ve Kendisinden Sonraki Nakşibendiyye Muhiti», *İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1949
- Latifî, *Latifî Tezkiresi*, İst. 1314
- Mecdi Efendi, *Terceme-i Şakâik*, İst. 1269

Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri-I* İst. 1333

Molla İlâhî'nin eserleri

Ömer Rıza Kehhale, *Mucemu'l-Müellifin-IV*, Beyrut ts.

Safî, *Reşahât-ı Aynu'l-Hayat* trc. İst. 1291.

Taşköprizâde, *Şakâikü'n-Numaniye*, Beyrut 1395

Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İst. 1981

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi-I*, Ank. 1972

Zâkir Şükrü, *Mecmua-yı Tekâya*, nşr. M.S. Tayşi, Berlin 1980